

УДК 334.728:658.91] «1921/1926»

І. В. Ткаченко,

к. і. н., доцент, Державний вищий навчальний заклад

«Українська академія банківської справи НБУ»

Використання приватної оренди промислових підприємств у роки нової економічної політики (1921-1926 рр.)

Usage of private rent of the industrial enterprises in the years of new economic policy (1921-1926)

У статті здійснено дослідження причин використання та процесу становлення приватно-орендної форми промисловості у роки непу; проаналізовані складнощі функціонування приватно-орендних підприємств та причини їх витіснення з промислового сектору радянської економіки.

In the article the reasons of the use and becoming of private-rent form of industry in the years of new economic policy are researched; complications of functioning of private-rent enterprises and reasons of their forcing out of the industrial sector of soviet economy are analysed.

Ключові слова: приватна оренда, промисловість, орендарі, орендна плата, основний капітал, амортизаційні відрахування.

Keywords: private rent, industry, leaseholders, rent payment, basic assets, depreciation decrees.

ВСТУП

З розвитком ринкових відносин у сучасній Україні почався процес становлення інституту приватної власності та формування прошарку підприємців. У зв'язку з цим постало багато проблем, найважливішими з яких є дослідження джерел та шляхів розвитку приватного підприємництва, в тому числі і в промисловості, розробка форм і методів його функціонування, вибір оптимального варіанту державного регулювання підприємництва та визначення його місця і ролі в економіці країни. На особливу увагу заслуговує приватна оренда промислових підприємств, яка в умовах нестачі коштів у суб'єктів підприємництва забезпечує оновлення матеріально-технічної бази та модифікацію основних фондів, інтенсифікує розвиток економіки. Сучасний етап реформування вітчизняної економіки вимагає не

лише науково-теоретичного обґрунтування механізму запровадження нових форм господарювання, а й вивчення історичного досвіду становлення та розвитку ринкових відносин, складовою яких була приватна оренда у промисловості. Тому вивчення механізмів використання даної організаційно-господарської форми у роки непу є актуальним і має прикладне значення.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Проблеми розвитку орендних відносин у роки непу знайшли своє відображення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників [1]. Науковці дослідили процес виникнення приватно-орендної форми промисловості та його негативні сторони, різні аспекти функціонування сектору приватної промисловості, наголосили на відсутності у керівництва держави чіткої програми використання приватної ініціативи у промисловості, що зумовило імпровізаційний характер заходів. Все ж поза увагою дослідників залишаються проблеми економічної доцільності приватної оренди в означений період, її внутрішні протиріччя, економічна необґрунтованість орендної плати та роль позаекономічних методів впливу, які унеможливили подальше використання даної організаційно-господарської форми промисловості. Висновки окремих вчених про незначну роль орендованих приватними підприємцями об'єктів у вирішенні проблем становлення промислового сектору країни та наповнення ринку необхідною продукцією не є обґрунтованими. Саме тому виникає необхідність більш глибокого дослідження економічних аспектів функціонування приватної оренди у промисловості в умовах домінування централізованого планового керівництва народним господарством.

Мета даної статті – дослідити процес становлення та функціонування приватно-орендного сектору промисловості в роки непу, виявити економічні аспекти діяльності даної організаційно-господарської форми в умовах поєднання ринкового і державного регулювання економіки.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Націоналізувавши наприкінці 1920 р. значну кількість промислових об'єктів, держава не зуміла створити умови для їх повноцінного функціонування. Загострення соціально-економічної та політичної ситуації змусило більшовицьку владу вдатись до використання елементів ринкової економіки, зокрема у промисловості. Держава, як одноосібний власник промислових об'єктів країни, певну їх частину передала у користування або власність приватним суб'єктам господарювання. У період, що розглядається, були використані приватно-орендна та приватновласницька організаційно-господарські форми промисловості.

Узаконила процес передачі підприємств в оренду постанова РНК від 5 липня 1921 р. про оренду та низка інших документів, які її доповнювали та конкретизували [2, ст. 313; 3, с. 175-179; 4, с. 244-248; 5, ст. 455]. Місцеві господарські органи, керуючись цими постановами, формували структури, які займались питаннями організації та проведення орендної кампанії, виробляли власні інструкції з урахуванням місцевих особливостей.

Згідно документів право орендувати державні промислові підприємства надавалося кооперативам, товариствам, об'єднанням та окремим громадянам. В той же час містились рекомендації перевагу надавати державним підприємствам, кооперативним організаціям та тим потенційним орендарям, які зобов'язувалися здійснити дообладнання та налагодити випуск найбільш важливої для держави продукції.

Залишаючись власником промислових об'єктів, держава передавала їх у приватне користування, сподіваючись у такий спосіб вирішити цілу низку проблем. По-перше, відновити основний капітал певної частини промислових закладів та залучити у виробництво паливо та сировину, які на них знаходились; по-друге, перевести частину промислових об'єктів з пасивного стану в активний та збільшити обсяги промислової продукції, наситивши нею ринок; по-третє, накопичити кошти за рахунок орендної плати та скоротити свої витрати на консервацію не працюючих підприємств.

Оскільки промислові заклади, які передавались в оренду, були переважно дрібними та середніми, то держава могла використовувати їх як підсобні великій промисловості через надання замовлень. І нарешті, передаючи підприємства в орендне користування, державний апарат звільнявся від необхідності опікуватись значною кількістю непрацюючих об'єктів. Приватники, вступаючи в орендні відносини з державою, сподівались у майбутньому набути або відновити право власності на орендоване підприємство.

Влада стала на шлях дозволу приватної оренди у промисловості з одночасним використанням елементів його обмеження. Таким чином, не відмовляючись від стратегічної лінії на ліквідацію капіталістичних елементів в економіці, радянська держава вдалась на даному етапі до більш гнучких методів боротьби з ними.

Вже перші документи, якими допускалась приватна ініціатива у промисловості, містили положення, що ставили дану категорію підприємств у нерівні, менш вигідні умови у порівнянні з іншими суб'єктами господарської діяльності. У ході передачі промислових об'єктів в оренду місцеві господарські органи у першу чергу повинні були розглядати заяви кооперативних організацій. Засобом обмежувального характеру щодо діяльності приватних підприємств можна вважати і право на затвердження органами рад народного господарства (раднаргоспів) виробничих програм орендованих промислових закладів. Менш вигідними для приватних контрагентів були умови закупівлі сировини і матеріалів та реалізації готової продукції. Зокрема, підприємства, які могли вільно збувати свою продукцію на ринку, повинні були дотримуватись черги виконання замовлень придбавачів їхньої продукції. Спершу задовольнялись заявки державних та кооперативних установ, і лише в останню чергу – приватних організацій та осіб.

До заходів, які перешкоджали розвитку приватного підприємництва, слід також віднести видання декрету ВЦВК від 25 жовтня 1921 р. "Про надання

кооперативними та приватними підприємствами відомостей економічного характеру", який скасовував комерційну таємницю та унеможлилював створення ефективного конкурентного середовища [6, с. 254]. З метою обмеження капіталістичних елементів та перерозподілу накопичень на користь соціалістичного сектору економіки у 1922 р. були введені знижені пільгові тарифи за перевезення залізничним транспортом вантажів державної промисловості, що давало їй можливість впливати на ціни та ринковий обмін [7, с. 25].

Контроль за приватнопідприємницькою діяльністю здійснювали в роки непу не лише господарські органи, а й силові відомства. Зокрема, створене ще 23 січня 1921 р. Економічне управління при Всеросійській Надзвичайній Комісії, в нових умовах мусило здійснювати контроль за приватним підприємництвом у сфері виробництва. Вказана структура слідувала за тим, щоб в оренду передавались лише ті підприємства, які були збитковими та на відновлення яких держава не мала коштів. Завданням Економічного управління було також недопущення передачі в оренду промислових закладів об'єднанням колишніх власників. Губернські надзвичайні комісії повинні були щомісяця подавати інформацію про орендовані підприємства в управління з вказівкою щодо виявлених порушень [8, с. 96-97].

Вступаючи в орендні відносини, і радянська держава і приватні підприємці цілком зрозуміло прагнули отримати якнайбільше вигоди. Проте методи її досягнення були різними. Відмовившись підтримувати приватних орендарів у їх справі і навіть створивши певні перешкоди, керівництво країни тим самим змушувало приватників вдаватись до незаконних дій. Тому, з самого початку орендні відносини розвивались в атмосфері протистояння держави та приватних підприємців за принципом "хто кого".

Після прийняття вже згаданих документів про оренду промислових підприємств та здійснення перших кроків місцевою владою у справі передачі їх в оренду, дана форма володіння власністю стала реальністю і з нею треба було рахуватись. Так, вчений-економіст Є. Варга пропонував місцевим

господарським органам, які передали промислові об'єкти в тимчасове володіння, вивчати їх роботу і з'ясувати, чому дані промислові заклади не працювали, коли знаходились у підпорядкуванні державних органів, як орендар долає усі труднощі, звідки бере сировину, машини, паливо, які зміни вносить в організацію виробництва, як здійснює контроль, як до різних нововведень ставляться робітники, які зміни відбуваються в оплаті праці та її продуктивності, якими є результати виробництва (покращення якості продукції, прибуток, збільшення виробництва) [9, 20 жовтня].

Згідно інструкції ВРНГ про оренду місцеві раднаргоспи мусили здійснювати контроль за експлуатацією орендарем підприємства та правильним виконанням угоди. При цьому наголошувалось, що контроль не повинен був переривати нормальної роботи промислового закладу. Такий підхід є достатньо актуальним і для сучасного етапу розвитку. У випадку виявлення незаконних дій орендаря раднаргосп повинен був приймати запобіжні заходи з метою недопущення порушень. Контролювалась також закупівля орендарем різних матеріалів за кордоном та їх подальшим використанням. З метою точного вирахування еквіваленту за експлуатацію підприємства раднаргоспам дозволялось перевіряти виробничу документацію, де фіксувались угоди підяду та поставок, а також обсяги виробленої продукції [3, с. 179].

У перший рік орендної кампанії серед приватних орендарів переважали колишні власники. Їх участь в орендному процесі пояснювалась сподіваннями відновити у майбутньому право власності на орендований промисловий об'єкт. Колишні власники заради збереження обладнання на фабриках, заводах та в майстернях, що в минулому їм належали, погоджувались на не вигідні умови оренди. Іншою причиною можна вважати прагнення залучити в обіг кошти, які вдалось зберегти в роки "воєнного комунізму", та отримувати певний прибуток. Досить часто орендарями виступали колишні власники безпосередньо, через підставних осіб або в якій-небудь "кооперативній" чи "трудовій" комбінації. За різними джерелами

частка колишніх власників в оренді промислових підприємств по РСФРР у 1922 р. складала 25,6 % [10, с. 503], 26,6 % [11, с. CVII] та 31 % [12, с. 326] їх загальної кількості. Причому, в тих галузях, де домінував приватний капітал (металообробна, деревообробна, текстильна, паперова), частка колишніх власників сягала 75 % [12, с. 326].

Орендарями переважно були приватні підприємці, частка яких складала на 1924 р. 64,6 %. З часом умови оренди та загальна політика держави щодо приватного капіталу зумовили падіння частки приватних осіб в оренді промислових підприємств, і вже в угодах 1923/24 р. на колишніх власників припадало лише 10 % [10, с. 504].

В групу підприємств, що передбачалось передати в оренду, входили переважно дрібні промислові об'єкти, а також певна кількість середніх. За даними дослідників 20-х рр. на початку орендної кампанії середня кількість робітників і службовців на одне підприємство орендного фонду РСФРР становила 16 чоловік. Однак, в залежності від галузі, до якої належало підприємство, середня кількість працюючих на один заклад дуже різнилась. Наприклад, на швацьких виробництвах вона становила 6 чоловік, на харчових – 9, в той час як у промислових закладах силікатної промисловості – 63, текстильної – 59, поліграфічної – 39, хімічної – 27 чоловік [11, с. C-CV].

Розглядаючи процес формування приватно-орендної організаційної форми промисловості, варто з'ясувати характер відносин між державою та орендарем, які склались на основі орендних договорів. Важливою складовою договорів були умови щодо строків використання орендованих підприємств. Як відомо, орендний фонд комплектувався переважно промисловими об'єктами, які були напівзруйновані та мали невідповідне обладнання. 30 % підприємств республіки, намічені для передачі в оренду, потребували значного ремонту, витрати на який не окупались в короткий строк. При визначенні строків оренди враховувались масштаби ремонтних робіт, обсяги переобладнання підприємств та темпи розгортання виробництва. На початковому етапі проведення орендної кампанії строки

оренди в основному не перевищували 6 років. У разі надання у користування об'єкту на більш тривалий термін необхідно було звертатись за дозволом до президії ВРНГ [3, с. 177]. На 1922 р. по РСФРР в орендне користування строком до 1-го року було передано 21,1 % підприємств, до 3-х років – 51,5 %, до 6-ти років – 26,3 % і на строк більше 6-ти років – всього 1,1 % [11, с. СІХ]. Таким чином, більше 70 % промислових закладів передавались в оренду строком до 3-х років.

Нетривалі терміни оренди були спричинені прагненням господарських органів прискорити процес відновлення промислових об'єктів за рахунок використання максимальної підприємливості та коштів орендарів. Короткочасний термін оренди також давав можливість виправити помилки у разі неправильного визначення категорії підприємств, що пропонувались для оренди. Стримувався процес передачі об'єктів в оренду відсутністю достатньої інформації про контингент потенційних орендарів.

Важливим аспектом орендних відносин стала проблема проведення ремонтних робіт. Згідно пункту 8 інструкції ВРНГ про оренду користувач промисловим закладом повинен був привести приміщення та обладнання в такий стан, щоб можна було здійснювати виробництво у визначеному договором розмірі, а протягом усього строку оренди – проводити поточний ремонт [3, с. 177]. З часом орендарям пропонувались промислові заклади, які потребували капітального ремонту, у зв'язку з чим виникло дві проблеми. По-перше, орендар не встигав здійснити масштабні роботи в короткі строки, а, по-друге, він не бажав витратити значні кошти саме на такий ремонт, обмежуючись заходами, що забезпечували пуск виробництва. Слід також зауважити, що переобладнання підприємства новим устаткуванням, на відміну від ремонту, підвищило б технічний рівень виробництва. Однак у орендаря не було стимулу вдаватись до таких заходів, адже, згідно законодавства, все дообладнання переходило у власність держави. Відновленню підприємств орендного фонду заважало також і те, що

амортизаційні відрахування, які входили в орендну плату, використовувались не за призначенням.

Наведені факти свідчать, що виконання ремонту отриманих в орендне користування промислових об'єктів було для підприємців великою проблемою. Такий висновок вступає в протиріччя з думкою окремих представників радянської історіографії, які у своїх дослідженнях запевняли, що орендарі отримували від держави готове до експлуатації підприємство з повним обладнанням і мусили здійснювати лише поточний ремонт [13, с. 53, 61].

У ході орендної кампанії найбільш складним виявилось питання сплати за використання орендованого об'єкту. Згідно інструкції ВРНГ про оренду за право експлуатації промислового об'єкту орендар мусив сплатити державі певний еквівалент в залежності від вартості отриманого майна. При розрахунках даного еквіваленту враховувалась попередня продуктивність підприємства (довоєнна чи воєнна), витрати орендаря на капітальний ремонт, розширення виробництва, зведені будівлі тощо.

З початку орендної кампанії орендна плата була визначена у вигляді процентних відрахувань натуральної продукції. Однак були випадки, коли за оренду сплачували грошима. Переважання натуральної форми орендної плати пояснювалось прагненням поповнити товарний фонд держави. В той же час наслідком процентних відрахувань було зростання орендної плати пропорційно зростанню продуктивності підприємства, що не спонукало орендаря до організації ефективного виробництва. В залежності від галузі промисловості та місцезнаходження орендованого підприємства процент відрахувань восени 1921 р. коливався від 6 % у харчових виробництвах до 20 % – у поліграфічних та хімічних [9, 23 вересня].

В силу того, що визначення проценту відрахувань за оренду відбувалось поспіхом, не завжди точно здійснювався опис та оцінка переданого в користування майна, орендар був не в змозі сплатити встановлену договором суму. Восени 1924 р., було встановлено новий метод

обрахування орендної плати. Він базувався на обліку вартості амортизації майна та чистого прибутку (ренти) [10, с. 500]. Однак, названі нововведення не змінили ситуацію на краще, на місцях продовжували використовувати старі методи обрахування орендної плати.

Дослідники 20-х рр., враховуючи значну зношеність підприємств орендного фонду (50-60 %), дійшли висновку, що ці підприємства не зможуть надалі функціонувати без вкладання в них додаткових коштів, хоча, в умовах, що склалися, приватний орендар не мав стимулів фіксувати свої кошти в основному капіталі. Свою думку науковці обґрунтовували, використовуючи певні пояснення та розрахунки. На їх думку, для того, щоб у процесі господарського використання промислове підприємство відродилося, необхідно, щоб витрати виробництва, амортизаційні відрахування і рентний процент покривалися реалізацією продукції за ринковими цінами. Отже, амортизаційні відрахування мають певні межі, за якими їх розмір робить використання даного об'єкта збитковою справою.

На думку дослідників, розмір амортизаційного процента зростає прямо пропорційно квадрату показника зношеності. Дане співвідношення вони розраховували за допомогою математичної формули, яку виводили наступним чином. Позначимо: x – розмір амортизаційного процента в нормальних умовах; a – абсолютна величина амортизаційного відрахування; S – первісна величина основного капіталу; t – тривалість амортизаційного періоду; n – показник зношеності (коефіцієнт); S_1 – величина основного капіталу, яка зменшилась внаслідок зносу; t_1 – відповідний скорочений амортизаційний період; a_1 – абсолютна величина амортизаційних відрахувань в умовах зношеності; x_1 – відповідний розмір амортизаційного проценту. «Нормальний» амортизаційний процент вираховується за формулою $x = \frac{1}{t}$. Однак, не вірним є застосування цієї формули у разі зношеності капіталу, оскільки отримана сума не забезпечить відновлення основного капіталу. Необхідну суму (S_1) у даному випадку варто отримати в більш короткий

період часу (t_1), тому $a_1 = \frac{S}{t_1}$. Враховуючи, що $n = \frac{t}{t_1}$, маємо $t_1 = \frac{t}{n}$ і отримуємо $a_1 = \frac{Sn}{t}$. Оскільки $x_1 = \frac{a_1}{S_1}$, виводимо $x_1 = \frac{Sn}{t} : S_1$, але якщо S_1 вираховується відповідно відношенню $\frac{S}{S_1} = \frac{t}{t_1} = n$, отже, $S_1 = \frac{S}{n}$, то дана формула отримує вигляд: $x_1 = \frac{Sn}{t} : \frac{S}{n} = \frac{n^2}{t}$. Таким чином, амортизаційний процент у випадку зношеності основного капіталу вираховується за формулою $x_1 = \frac{n^2}{t}$, а відношення амортизаційного процента в цих двох випадках (повноцінного і зношеного капіталів) має вигляд $\frac{x_1}{x} = n^2$.

Отже, якщо в нормальних умовах амортизаційні відрахування складають приблизно 10 % основного капіталу, то в умовах, коли підприємство зношене на 50 % (показник зношеності – 2), амортизаційні відрахування зростають до 40 %. До цього додається зростання відновлювальної вартості підприємства у зв'язку з перевищенням індексу цін обладнання над загальним товарним індексом [14, с. 82-83]. Таким чином, орендна плата і надалі залишалась гальмом на шляху розвитку виробництва, оскільки її визначення не було економічно обґрунтованим. В той же час вона стала певним доповненням до місцевих бюджетів, компенсуючи витрати на консервацію бездіяльних підприємств орендного фонду.

До середини 20-х рр. орендна організаційна форма приватної промисловості країни мала позитивну тенденцію розвитку. Збільшувалась кількість переданих у користування промислових підприємств, зростала роль орендної промисловості у справі насичення ринку товарами широкого вжитку та поповненні місцевих бюджетів. Протягом другої половини 20-х рр. частка приватників в оренді промислових об'єктів РСФРР починає скорочуватись внаслідок збільшення частки орендарів-держорганів. Така ситуація була викликана загальною політикою держави, спрямованою на витіснення приватних підприємців з промисловості при одночасній підтримці державного сектору в ній.

Вирішальну роль у долі приватної оренди зіграла позиція центральних керівних органів, які наполягали передавати в оренду підприємства в першу чергу виробничій кооперації [15, с. 3]. Також продовжувалась практика розширення пільг для державних та кооперативних орендарів. Зокрема, в 1925/26 р. передбачалась 25 % скидка з рентного обкладання для кооперативних організацій [16, с. 25]. Відправною точкою падіння приватного підприємництва в орендній промисловості став 1926 р. З цього часу, вичерпавши економічні методи тиску на орендарів, держава все частіше вдавалась до використання адміністративних та карно-репресивних.

ВИСНОВКИ

Таким чином, намагаючись вивести країну з економічної кризи, радянська держава в роки непу зробила спробу використати нові організаційні форми промисловості. Однією з них стала приватна оренда державних підприємств. Однак, через низку причин дана форма не набула широкого розвитку. Процес передачі промислових об'єктів у приватне користування гальмувався ворожим ставленням до цієї справи центральних та місцевих органів влади через існування ідеологічних установок щодо приватної форми власності та жорсткою регламентацією даного процесу з боку держави. Негативними чинниками орендного процесу стали економічно необґрунтовані умови договорів, які спонукали приватних орендарів до зловживань. Однак, приватна оренда, не ставши поширеною організаційною формою в промисловості, все ж виконала певні функції з виведення економіки з кризи, насичення ринку необхідною продукцією, залучивши у виробництво додаткові кошти та підприємницьку ініціативу приватників.

Література:

1. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. – Харків: НМЦ "СД", 2002. – 384 с.; Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). – К.: Вид-во НАН України, 1995. – 203

с.; Олійник М.М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств в період непу // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 16-29; Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект. Дис. ... докт. іст. наук. – К., 2002. – 408 с.; Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921-1928): Історико-теоретичний аспект. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.; Лютов Л.Н. Частная промышленность в годы нэпа (1921-1929). – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1994. – 145 с.; Орлов И.Б. Восстановление промышленности // Россия нэповская / С.А. Павлюченков (рук. авт. кол.), Д.А. Аманжолова, В.П. Булдаков и др.; Под ред. А.Н. Яковлева: [Международ. Фонд "Демократия" (Фонд А.Н. Яковлева)]. – М., 2002. – С. 121-149.

2. СУ РСФСР. – 1921. – № 53.

3. Сборник декретов и постановлений по новой экономической политике. – Пг.: Госиздат, 1921. – 422 с.

4. Декрет Совета Народных Комиссаров, 9 августа 1921 г. Наказ Совета Народных Комиссаров о проведении в жизнь начал новой экономической политики // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.): В 5-ти т. Т. 1. 1917-1928. – М., 1967. – С. 244-248.

5. СУ РСФСР. – 1921. – № 62.

6. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1890-1970). – К.: Політвидав України, 1979. – Т. 2, 4.

7. Фридман С. Частный кредит в 1923-24 году //Экономическое обозрение. – 1924. – Вып. 22. – С. 39-47.

8. Мозохин О. ВЧК-ОГПУ. На защите экономической безопасности государства и в борьбе с терроризмом. – М.: "Яуза" "ЭКСМО", 2004. – 444 с.

9. Экономическая жизнь. – М., 1921.

10. Розенфельд Я.С. Промышленная политика СССР: 1917-1925 гг. / С предисл. А.М. Гинзбурга. – М.; Л.: Плановое хозяйство, 1926. – 552 с.

11. Русская промышленность в 1922 году (Материалы к X съезду Советов). – ПГ.: Ред.-изд. отдел ВСНХ, 1922. – IV, СІХ, 445 с.

12. Наумов Г. Организация промышленности // Народное хозяйство России за 1921-22 гг.: Статистико-экономический ежегодник. – М., 1923. – С. 324-336.

13. Левин А.Я. Социально-экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму (Государственный капитализм и частный капитализм). – М.: Экономика, 1967. – 167 с.

14. Городисский Д.А. Аренда государственных промышленных заведений и необходимые ее изменения // Плановое хозяйство: Политико-экономический журнал Госплана СССР . – 1926. – № 10. – С. 77-83.

15. Шапиро Д. Производственная кооперация и местные органы // Местная промышленность и торговля. – 1925. – № 5-6. – С. 3-5.

16. Мерков Г. Московская арендованная промышленность в 1924/25 г. и перспективы на 1925/26 г. // Местная промышленность и торговля. – 1925. – № 15-16. – С. 21-25.